СУЛЕЙМЕНОВА АРАЙЛЫМ ШАЙМУРАТОВНА

«6D051300 – Әлемдік экономика» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған «Әлемдік мұнай нарығының трансформациясы және Қазақстан экономикасының мұнай саласының даму перспективалары» диссертациялық жұмысына

АННОТАЦИЯ

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық зерттеуде әлемдік мұнай нарығының өзгеруін және әлемдік мұнай нарығының жұмыс істеу факторлары мен жағдайларының өзгеруін ескере отырып, Қазақстан экономикасының мұнай саласын дамыту перспективаларын кешенді зерттеу ұсынылған. Зерттеуде әлемдік мұнай нарығын трансформациялаудың теориялық аспектілері ашылып, Қазақстан Республикасының мұнай саласын дамытудың қазіргі жағдайы мен ерекшеліктеріне баға берілді. Бұдан басқа, жұмыста құрылымдық әртараптандыру және мұнай-газ-химия кластерін қалыптастыру негізінде мұнай саласының экспорттық және өндірістік әлеуетін арттыру бойынша ұсынымдар әзірленді.

Зерттеудің өзектілігі. Мұнай негізгі энергетикалық ресурс, өңдеу өндірістері үшін шикізат бола отырып, әлі де экспорттық кірістердің көзі және мұнай өндіруші мемлекеттер экономикаларының тұрақтылығының факторы болып қала береді. Жаңартылатын энергия көздерінің пайда болуы мен кеңеюі әлемдік мұнай нарығының халықаралық саудаға, инвестициялар қозғалысына, өнеркәсіптік дамуға және энергетикалық қауіпсіздікке әсерінің төмендеуіне айтарлықтай әсер еткен жоқ. Сонымен бірге оның жұмыс істеуінің қазіргі кезеңі бағаның құбылмалылығының өсуімен, сұраныс құрылымының өзгеруімен, сауда ағындарының қайта құрылуымен және институционалдық және геосаяси факторлардың рөлінің артуымен сипатталады.

Қазақстан Республикасы үшін бұл процестердің тікелей маңызы бар. Мұнай саласы экспорттық түсімдердің, инвестициялық белсенділіктің, мұнай өндіретін өңірлердегі жұмыспен қамтудың және мемлекеттік бюджет кірістерінің едәуір бөлігін құрайтын ұлттық экономиканың базалық салаларының бірі болып қала береді. Көмірсутек шикізатының ірі қорларының, жұмыс істеп тұрған кен орындарының, экспорттық инфрақұрылымның және жинақталған өндірістік тәжірибенің болуы Қазақстанға әлемдік энергетикалық нарықта орнықты орын алуға мүмкіндік берді. KAZENERGY-дің 2023 жылғы Ұлттық энергетикалық баяндамасында Қазақстанның бірнеше онжылдықта жаһандық энергетикалық нарықтардың ірі қатысушысы мәртебесіне ие болғаны атап көрсетілген. Сонымен қатар, саланың дамуы геосаяси тұрақсыздықтың күшеюі және қалыптасқан сауда-көлік бағыттарының бұзылуы жағдайында жүзеге асырылып отырғаны көрсетіледі.

Диссертациялық зерттеудің өзектілігі әлемдік мұнай нарығын трансформациялау заңдылықтарын анықтау, оның дамуына әсер ететін

факторлар мен жағдайларды жүйелеу, сондай-ақ олардың Қазақстанның мұнай саласы үшін маңызын бағалау қажеттілігімен айқындалады. Қолданбалы тұрғыдан зерттеу саланы дамыту сценарийлерін негіздеуге, оның экспорттық және өндірістік әлеуетін арттырудың басымдықтарын айқындауға және Қазақстанның мұнай секторын құрылымдық әртараптандыру бағыттарының бірі ретінде мұнай-газ-химия кластерін қалыптастыру жөнінде ұсыныстар әзірлеуге бағытталған.

Диссертациялық зерттеудің мақсаты әлемдік мұнай нарығының трансформациясының ерекшеліктерін, оның қазіргі жұмыс істеу факторлары мен шарттарын зерттеу негізінде Қазақстан Республикасының мұнай саласын дамыту жөніндегі тұжырымдамалық тәсілдер мен практикалық ұсынымдарды әзірлеу болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін жұмыста келесі **міндеттер қойылады**:

- әлемдік мұнай нарығын трансформациялаудың теориялық аспектілерін зерттеу, оның эволюциясының кезеңдерін ашу және «әлемдік мұнай нарығын трансформациялау» санатының мазмұнын нақтылау;
- дағдарыс кезеңдері мен баға шоктарының рөлін ескере отырып әлемдік мұнай нарығының өзгеру факторлары мен шарттарын анықтау және жүйелеу;
- халықаралық реттеудің әлемдік мұнай нарығының трансформациясына әсерін ашу және оның әсер ету құралдарын жүйелеу;
- әлемдік мұнай нарығының трансформациясы жағдайында Қазақстанның мұнай саласының экономикалық әлеуетіне кешенді талдау жүргізу;
- Қазақстанның мұнай секторын дамытудың институционалдық және инвестициялық тетіктерін талдау;
- әлемдік мұнай нарығының трансформация факторларын бағалау және олардың Қазақстанның мұнай саласы үшін маңыздылығын анықтау;
- әлемдік мұнай нарығының даму сценарийлерін әзірлеу және олардың Қазақстанның мұнай саласының перспективалары үшін маңыздылығын айқындау;
- Қазақстан мұнай саласының экспорттық және өндірістік әлеуетін арттырудың басым бағыттарын оның құрылымдық әртараптандырылуы негізінде негіздеу;
- Қазақстанның мұнай саласын дамытудың жаңа моделі ретінде мұнай-газ-химия кластерін қалыптастыру жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу нысаны: әлемдік мұнай нарығының трансформациясы жағдайында Қазақстанның әлемдік мұнай нарығы және мұнай саласы.

Зерттеу пәні: экономикалық қатынастар, Әлемдік мұнай нарығын трансформациялау факторлары мен тетіктері, сондай-ақ олардың Қазақстан Республикасының мұнай саласын дамытуға әсері.

Зерттеудің ақпараттық базасы. Диссертациялық зерттеуді жазу кезінде келесідей жіктеуге болатын көптеген дереккөздер қолданылды.

Дереккөздердің бірінші тобын нормативтік-құқықтық құжаттар құрайды, оларға мыналар жатады: ҚР Конституциясы [40] сияқты Қазақстан Республикасының (ҚР) заңнамалық актілері, Қазақстанның жер қойнауын пайдалану саласындағы қатынастарды реттейтін ҚР Кодекстері мен заңдары [41-44], сондай-ақ қарастырылып отырған басқа мұнай өндіруші елдердің заңдары [45].

Дереккөздердің екінші тобын ҚР Мемлекет басшысының Жарлығымен [46-49] және ҚР Үкіметімен [3, 50-58] қабылданған, экономиканың құрылымын әртараптандыруға және Қазақстанның мұнай саласын дамытудың басым бағыттарына қатысты бағдарламалық сипаттағы құжаттар; Сауд Арабиясы Корольдік Үкіметінің Қоршаған орта, су ресурстары және ауыл шаруашылығы министрлігінің (MEWA) "ұлттық трансформация бағдарламасы" (National Transformation Program) құрайды [59]; ҚР министрлерінің бұйрықтары, оның ішінде "Қазақстан Республикасын газдандырудың 2023 – 2030 жылдарға арналған Бас схемасын бекіту туралы" ҚР Энергетика министрінің бұйрығы [60].

Дереккөздердің үшінші тобын ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдаулары [61-62], жыл сайынғы талдамалық есептер, баяндамалар, шолулар, ҚР ведомстволық бағынысты ұйымдарының және басқа да мұнай өндіруші елдердің, отандық және шетелдік мұнай-газ компанияларының ақпараттық бюллетеньдері құрайды: ҚР Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігінің Ұлттық есептері [63-64], Америка Құрама Штаттары Конгресінің (АҚШ) бюджеттік басқармасы [65]; Kazenergy АҚ [2, 66], ҚазМұнайГаз ҰК АҚ (ҚМГ ҰК АҚ) [67-70], Қазақ мұнай және газ институты АҚ [71, 72], АҚШ жаһандық энергетикалық саясат орталығы [73], Energy insights & analytics [74, 75] ұлттық энергетикалық баяндамалары; Дүниежүзілік Банктің (ДБ) жыл сайынғы есептері[76], International Energy Agency (IEA) [77], Халықаралық валюта қорының [78] және басқа рейтингтік компаниялардың есептері [79-90], қойылған мәселелерді жан-жақты зерттеуге және жұмыстың міндеттері мен мақсатын ашуға мүмкіндік берген мәліметтер базасы.

Төртінші топқа халықаралық және Ұлттық статистика агенттіктері: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің ұлттық статистика бюросы [91], АҚШ, Норвегия және т. б. жариялаған Қазақстанның және АҚШ, Норвегия сияқты басқа да мұнай өндіруші елдердің макроэкономикасы мен энергоресурстарының жалпы және елдік статистикасы жатады. Energy Information Administration (EIA) [92], BP Дүниежүзілік энергияның статистикалық шолуы (BP) [93], International Energy Agency (IEA) [94], Дүниежүзілік банк (ДБ) [95], сауда картасы: халықаралық бизнеске арналған сауда статистикасы даму [96], Статистика Норвегия [97], Knoema, World data Atlas [98], ҚР Ұлттық Банкі (ҚР ҰБ) [99], World Oil Outlook ОПЕК [100] және әлемдік ұйымдардың басқа да статистикалық деректері [101-103].

Бесінші топқа диссертация тақырыбы бойынша материалдарды зерделеу үшін қажетті анықтамалық сипаттағы әдебиеттер [104, 105]; Қазақстан

министрліктерінің [106-109] және басқа да мұнай өндіруші елдердің [110-111], мұнай – газ [112-121] және өзге де компаниялардың [122-129] Интернет-порталдарының ақпараттық материалдары; ресми бұқаралық ақпарат құралдарының жаңалықтар ленталары (электрондық және баспа): kazpravda.kz, inform.kz, zakon.kz, kz.kursiv.медиа, neftegaz.ru, inbusiness.kz, arabnews.com және т. б.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі әлемдік нарық теориясының ережелері, сарқылатын Табиғи ресурстар теориясы, мұнай шоктары тұжырымдамасы, халықаралық реттеуді талдауға институционалдық көзқарас, шикізат нарықтарын қаржыландыру теориясы, кластерлік тәсіл және стратегиялық сценарий талдауы болды. Оларды пайдалану әлемдік мұнай нарығын ресурстық, экономикалық, қаржылық, технологиялық, экологиялық, геосаяси және институционалдық факторлардың өзара әрекеттесуімен анықталатын жүйе ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Әлемдік мұнай нарығының эволюциясы мен трансформациясын ашуда Д. Ергин, К. Тьюгендхэт, А. Гамильтон, М. Уилкинс, г. Хотеллинг, М. Адельман, Дж. Д. Гамильтон, Л. Килиана, Б.Фаттух және басқа зерттеушілер ат салысты. Бұл тәсілдер мұнайдың стратегиялық және таусылатын ресурс ретіндегі ерекшелігін негіздеуге, мұнай дағдарыстарының, баға күйзелістерінің, қаржы факторларының және әлемдік мұнай нарығының жұмыс істеу жағдайларын өзгертудегі халықаралық реттеудің маңыздылығын ашуға мүмкіндік берді.

Қазақстанның мұнай саласын талдау мұнай өндіруші экономикалардың әлемдік шикізат конъюнктурасына, инвестициялық ортаға, көлік-логистикалық инфрақұрылымға, көмірсутек шикізатын өңдеу тереңдігіне және құрылымдық әртараптандыру мүмкіндіктеріне тәуелділігін ашатын ғылыми ережелерге сүйенді. Бұл әлемдік мұнай нарығының трансформациясын ұлттық мұнай секторының даму перспективаларымен байланыстыруға мүмкіндік берді.

Мұнай-газ-химия кластерін негіздеу кезінде М. Портер тұжырымдамасы пайдаланылды, оның шеңберінде салалық даму кәсіпорындардың, жеткізушілердің, сервистік ұйымдардың, ғылыми-білім беру мекемелері мен даму институттарының шоғырлануымен байланысты [130]. Диссертацияда бұл тұжырымдама Қазақстанның мұнай-газ-химия кластерінің ұйымдық-экономикалық моделінің негізіне алынған

Факторлық-регрессиялық талдаудың әдіснамалық базасы А.Б. Костелло, Дж.В. Осборн [131], А.Г. Енга және С. Пирс [132], онда бақыланатын көрсеткіштер арасындағы жасырын қатынастарды оқшаулау кезінде факторлық талдауды қолдану принциптері ашылады. Сценарийлік талдаудың әдіснамалық ережелері сценарийді жоспарлауды белгісіздік жағдайында стратегиялық талдау құралы ретінде қарастырған авторалар: П.Дж.Х. Шумейкер [133], М. Амер, Т.У. Дайм, А. Джеттер [134], П. Дюранс, М. Годет [135] және П. Шварц [136].

Ғылыми жаңалығы бар нәтижелер. Әлемдік мұнай нарығының өзгеру факторлары оның дамуының дағдарыстық кезеңдерін талдау негізінде жүйеленді; қолданыстағы тәсілдерден айырмашылығы, дағдарыстық эпизодтар нарықтағы құрылымдық өзгерістердің көрінісі ретінде қарастырылады, бұл факторларды, олардың көріну шарттарын және кейінгі сапалық және сандық талдау үшін көрсеткіштер жүйесін анықтауға мүмкіндік берді.

Әлемдік мұнай нарығын трансформациялаудың ірілендірілген факторларының әлемдік мұнай өндіру динамикасына ықпалының факторлық-регрессиялық моделі құрылды, оның шеңберінде көрсеткіштердің бастапқы жүйесі үш жасырын факторға біріктірілген және олардың мұнай өндірудің әлемдік көлемінің өзгеруімен сандық байланысы айқындалған.

Әлемдік мұнай нарығын дамытудың сценарий матрицасы әзірленді, ол оны трансформациялаудың ықтимал нұсқаларын Қазақстанның мұнай саласын бейімдеу бағыттарымен салыстыруға мүмкіндік береді; осы негізде саланы дамытудың сценарийлері айқындалды және оны құрылымдық әртараптандырудың басымдықтары негізделді.

Мұнай саласын құрылымдық қайта құрудың бірыңғай ұйымдық-экономикалық жүйесі шеңберінде өндіруші, өңдеуші, мұнай-газ химиясы, сервистік, ғылыми-білім беру, инфрақұрылымдық және қаржылық қатысушылардың өзара байланысын ашатын Қазақстан Республикасы Мұнай-газ химиясы кластерінің функционалдық моделі әзірленді.